

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ КAVKAZA

УДК 821.512.142.0

DOI 10.31143/2542-212X-2020-4-307-319

ТВОРЧЕСКАЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ САЛИХА ГУРТУЕВА**Ф.Т. УЗДЕНОВА**

*Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного
бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский
научный центр Российской академии наук»
360000, КБР, г. Нальчик, ул. Пушкина, 18
E-mail: uzdenova_kbigi@mail.ru*

Аннотация. Статья представляет собой осмысление творческой эволюции балкарского поэта С. Гуртуева и освещает основные моменты стадийных изменений его тематической ориентированности и стилеобразующих моделей. Внимание сконцентрировано, главным образом, на мировоззренческих и гражданских проявлениях художественного и критического сознания автора, его эстетической программы. С. Гуртуев заявил о себе в начале 1960-х, в исторически переломный момент, когда национальная художественная мысль открыла новые варианты интерпретации традиционных для советской литературы понятий. Социалистические концепты и идеологемы у С. Гуртуева приобретают конкретное объектное наполнение и эмотивность. Особенностью поэтической рефлексии поэта становится интегрированность его лирического переживания в этноидентификационную составляющую сознания. Чувство родины, понимание своего единства с народом выражены и в образной системе художника. Патриотическая модальность его творчества актуализирована в лирическом отражении событий XX века (Великая Отечественная война, выселение балкарского народа (1944-1957); на завершающих этапах все более отчетливо звучит тревога за традиционные этнообразующие нормы и императивы, недостаточно устойчивые в реалиях современности. В этой связи обращение к «природной символике» в поисках национальной идентичности проявлено в произведениях с выраженной ностальгической компонентой (тбилисский и венгерский циклы, стихи о Зелена Гуре, посвящения матери и др.). Особое внимание в статье уделено моделям дешифровки ключевых концептов поэтики С. Гуртуева («желтый всадник» «дерево», «гора») и вскрыта их органическая связь со спецификой этико-эстетических представлений карачаевцев и балкарцев.

Ключевые слова: С. Гуртуев; балкарский поэт; творческая индивидуальность; поэзия; поэма; символ; жанры; общечеловеческое и национальное.

CREATIVE INDIVIDUALITY OF SALIKH GURTUYEV

F.T. UZDENOVA

Institute for Humanitarian studies – branch of the FSBSE «Federal Scientific Center 'Kabardin-Balkar Scientific Center of the Russian Academy of Sciences'»

360000, KBR, Nalchik, Pushkin st., 18

E-mail: uzdenova_kbiki@mail.ru

Abstract. An understanding of the creative evolution of Balkarian poet S. Gurtuev and the main stage changes in his thematic orientation and style-forming models are presented in the article. Attention is focused mainly on the worldview and civic manifestations of the author's artistic and critical consciousness, his aesthetic program. The early 1960s was an historical moment of the new options for interpreting the traditional Soviet literature's concepts. That time Gurtuev's socialist concepts and ideologemes acquired specific object content and emotiveness. The integration of the lyrical experience into the ethno-identification component of consciousness has become a feature of the poet's poetic reflection. The feeling of the homeland, the understanding of the unity with the people is also expressed in the artist's figurative system. The patriotic modality of his work is actualized in the lyrical reflection of the 20th century's events (the Great Patriotic War, the expulsion of the Balkar people (1944-1957); an anxiety for traditional ethnically-forming normals and imperatives that are not sufficiently stable in the realities of our time sounds more and more clearly at the final stages. In this regard, the appeal to the "natural symbols" in the national identity's search is manifested in the works with a nostalgic component (Tbilisian and Hungarian cycles, poems about Zelena Gur, dedication to the mother, etc.). Particular attention in the article is paid to the models of deciphering the key concepts of Gurtuev's poetics ("yellow horseman", "tree", "mountain") and their organic connection with the specifics of the ethical and aesthetic ideas of the Karachays and Balkars is revealed.

Keywords: S. Gurtuev; Balkarian poet; creative individuality; poetry; poem; symbol; genres; universal and national.

ГУРТУЛАНЫ САЛИХНИ ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ ЭНЧИЛИГИ

Бу илму иш малкъар поэт Гуртуланы Салихни чыгъармачылыкъ жолуну айныуун эм поэзиясыны баш темаларын, назмучуну энчи хаты тюрлене баргъанларын туура этеди. Аслам эс поэтни суратлау эм кесамат сезимлери дуния эм жамауат халлагъа не кёзден къаралгъанларына бурулады.

Фахмулу поэт, белгили тилманч Гуртуланы Салих малкъар литературагъа XX ёмюрню 60-чы жылларында келгенди: тарых магъаналы тюрлениулени заманында, совет адабиятта суратлау эсге, эрттеден келген сезимлеге жангы кёз къарам туугъан кезиуледе. Халкъ Ата журтуна къайтып, адабият таукел айнып, «халкълыкъ», «от жагъа» деген ангыламла миллет жашауда толу магъаналарын алып башлагъан заман. «Гурту улуну назмулары ала жазылгъан заманны шарт кёргюзтюрге болушадыла. Аны поэзиясыны ниетлери кёп тюрлю тин сезимлени – адамланы ич дунияларындан башлап, патриотлукъ, жамауат кертчилик дегенча ийнаныуланы ачыкълайдыла» [Кулиева 2003: 159]. Социалист ийнаныула поэтни чыгъармаларында толу ниет магъана аладыла, аны лирика эм миллет сезимлери бла байламлы боладыла. Ата журтха сезими, миллети бла бирлиги суратлау амалла бла белгиленедиле. Аны

чыгъармаларында туугъан жерине кертчилик шартла XX ёмюрде болгъан ишле (Уллу Ата журт уруш, малкъар халкъны сюрюн азап сынауу (1943-1957) аны бла бирге поэтни жюрегине тынгысызлыкъ салгъан жашауну бюгюнню тюрлениуле бла байламлы (миллетни ниет ырысхысы учузлана баргъаны) уста сыфатлау амалла бла кёргюзтюлюнедиде. Миллет энчиликлени ачыкълауда «табийгъат белгиле бла» кенг хайырланады (Тбилисте эм Мажаргъа, Зелена Гурагъа аталгъан назмула, анасына жораланган эм башха чыгъармала). Илму ишде Гуртуланы Салихни поэзиясында баш магъаналы белгилени («сары атлы», «терек», «тау») ачыкъ этиуге эм аланы къарачай-малкъар халкъны ниет-эстетика ийнаныулары бла байламлыкъларын кёргюзтюуге аслам эс бёлунеди.

Гуртуланы Солтанбекни жашы Салих 1938 жылда Къабарты-Малкъар республиканы Акъ-Суу элинде туугъанды. Аны сабийлиги Кавказ тауладан узакъда кёчгюнчюлюкте ётгенди. Салих гитчелей, тамата къарындашы Салим бла бирге атасындан ёксюз къалып, анасыны къолунда ёсгенди.

Гурту улуну поэзиясында анасына сюймеклиги, анга сый-ыспас бере билиую энчи жерни алады. Ол сезим поэтни жюрегине анасыны тёзюмлюгю, таукеллиги, чыдамлыгъы бла бирге келеди, аны суратлау дуниясын кенг да, бай да, кёп тюрсюнлю да этеди.

Гурту улу отуздан артыкъ назму китапны, юч пьесаны, литература эссени эм романны авторуду. Андан сора да поэтни къалам къарындашларыны чыгъармачылыкъларыны эм жазуу ишлерини юсюнден жазгъан статьялары да энчи китап болуп («Жулдузла жарыгъы») эм Минги-Тау журналда да басмалана тургъандыла. Башха миллет литератураланы ийнакъларыны чыгъармаларын ана тилибизге кёчюргенди. Былайда Шота Руставелини «Къаплан тери кийген батыр» деген дуниягъа айтылгъан поэмасын, Пушкинни «Евгений Онегин» деген романын, Лермонтовну «Къачхынчы» атлы дастанын, Сергей Есенинни, Константин Симоновну, Евгений Евтушенкону, Николай Рубцовну, Саламея Нерисни, Павло Тычинаны, Григол Абашидзе, Коста Хетагуровну дагъыда кавказ миллетлени кёп къалмай барысыны да айырма назмуларын айтыргъа боллукъду. Автор кеси айтханнга кёре, битеу тилманчылыкъ ишинде бек багъалыгъа Шота Руставелини «Къаплан тери кийген батыр» деген поэмасын бла Пушкинни «Евгений Онегин» атлы романын санайды. Руставелини, болгъаныча, оналты жикли шаири, Пушкинни да, кесиндеча, Онегинни сонети деген ёлчеминде кёчюргенди. 1983 жылда Мюнхенде Руставелиге аталгъан конгрессде кёргюзтюлген 114 кёчюрмеден эм игиге малкъарлы поэт Гуртуланы Салихни кёчюрмеси саналгъанды. Лингафон бла тынгылап, кёчюрмени бла поэманы Шота Руставели жазгъан формасына (гыллыуу, ёлчеми) толу келишгени белгиленгенди. Малкъар адабиятны тарыхында ол махтаулу иш поэтни фахмулулугъуну энчи белгиси болгъанлай къалады. Белгили жазучу, алим Тёппеланы Алим, кёчюрмечилик усталыгъына багъа биче, былай чертеди: «Салих Шота Руставелини «Къаплан тери кийген жигит» деген поэмасын кёчюрме дегенде, кёпле сейир эте эдиле аны таукеллигине. Ол, Руставели бла тенг болуп, хорламгъа жетеригине ийнанганла аз эдиле. Энди уа, кёп жылла озгъандан сора, туура болгъанды – аллай жигитликге жаланда чыгъармачылыкъ фахмусу бийик болуп къалмай, ич дуниясы кертиликке къуллукъ этген адам

таукелленирик эди... Салих Шота Руставелини кёчюргенден башха ана литературада бир зат этмей кьойса да, аны анга кёп жылланы салгъан кыйыны тамам эди, аны атын малкъар халкъны ниет тарыхыны бек сыйлы бетине жазаргъа»¹.

Гуртуланы Салих Къабарты-Малкъар Республиканы халкъ поэти, Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти, «Гюржюню ара шахары Тбилисини сыйлы инсаны» деген сыйлы атлагъа тийишли болгъанды, КъМР-ни маданиятыны сыйлы къуллукъчусуду. Ол Украинаны Винница областыны Желюк атлы литература саугъасыны, Къабарты-Малкъарны Культура министерствосуну литература саугъасыны лауреатыды. Анга Гюржю Республиканы Парламентини Сыйлы грамотасы да берилгенди.

Гуртуланы Салихни жашау эм чыгъармачылыкъ жолуну юсюнден бир къауум статья барды. Алада алимле, поэтле, жазыучула (Толгъурланы З., Тёппеланы А., Мусукаланы С., Башилань С. эм башхала) назмуларына, поэмаларына кесамат эм ыспас сёзлерин айтадыла. Алай жарсыугъа, поэтни чыгъармачылыгына энчи жораланнган тынгылы илму ишле аздыла. Ол себепден бу статьяда бизни баш борчубуз – уллу сыйы болгъан, фахмулу малкъар поэтледен бири Гуртуланы Салихни бир къауум чыгъармаларыны энчиликлерин белгилерге, авторну кёз къарамын ачыкъларгъа.

Башында белгилегенибизча, Салихни жазыу иши 1960 жыллада башланнганды. Аны «Эрттен» деген биринчи китабы 1961 жылда чыкыгъанды. Жаш поэтни къууанч сезимлери, жашаугъа сүймеклиги ачыкъланады; туугъан жерине халаллыгы, миллет энчилигин уста белгилеу («Туугъан жериме», «Кавказым») шарт эсленеди. «Сарычач кызычыкъ», «Университет», «Студент общежитде» деген назмулада жашлыкъны ич дунясы, биринчи сүймекликни зауукълугъу суратланады. Заманны излемине кёре, чакъырыугъа бойсуннган назмула да тубейдиле.

Салихни биринчи китабыны ызындан чыкыгъан назму китапланы – «Ныхытла», «Кюн ортасы», «Къонакъ этигиз», «Тёрт алма терек» суратлау амаллары энчидиле.

– Жерме!

Юсюмде тауум, тарым да,

Ташым, агъачым, кырдыгым, кёгюм –

Мен барын кётюреме, тарыкъмай,

Кёп кере аман этсе да кёлюм [Гуртуев 1974: 68].

Табийгъат белгилени тынгылы хайырланнганы жашау кертиликни толугъа, терен кёргюзтюрге болушады. Адамны жүрек сезимин бла табийгъатны шарт болумун бирге ушатыу поэтни суратлагъан сыфатларын ачыкъ да, магъаналы да этеди. Битеу алып айтханда уа, ала чыгъармада лирика жигитни ниет излемлери бла бирге жашау кертиликни ёзеге болуп келедиле.

Сёз ючюн, поэтни лирикасында *тау – анстан хайырланылгъан* белги туююдю: ол малкъар миллетде төрели таукеллик, ёхтемлик эм махтау деген магъанада жүрютюледди. «Тау, мен санга къарындаш болаллыкъмамы...» деген

¹ Из личного архива А.М. Теппеева.

тизгинде авторну терен философия кёз кырамы ачыкъланады. Ол жаны бла Гуртуланы Салих жигитлерини биргелерине болгъанладанды – ушакъда, оюмда, эсде; ала бла бирге кыуанады, жарсыйды, кыйгы этдирген соруулагъа жууап излейди – неге да жан салыргъа итинеди.

«Табийгъат болумлагъа бла шартлагъа жан салыу тере битеудуния поэзияда эрттеден жюрийдю, – деп жазады белгили алим Толгъурланы Зейтун. – Малкыар литературада да эртте тохташхан тереди. Хар фахмуну чыгъармачылыкъ ишине эн салгъанча бир затды ол. Салихни поэзиясында мюлк-ырысхыны хар ёзеге, кёз кёрген, кёрмеген да хар илишаны, жердеги, кёкдеги да, адамлача жарсый, кыуана да биледиле» [Толгуров 2008: 14].

Кишиге айталмайма кюйгеними.

Хауа кереди, кёк да кереди, жер да...

Жазыучуну назмуларында, малкыар поэтлени асламысында да *таш, тау, терек* эм башхала – бош айтылмайдыла: таулу адамгъа тау деген да, терек деген ангыламла жаланда кеси магъаналарында жюриген шартла туюлдуле. Лирика жигитни жашауун табийгъат бла тенгледиреуоюно да магъанасы уллуду. Ол энчилик хар поэтни чыгъармачылыгында да эсленеди. Сёз ючюн, Кыулийланы Кыайсынны назмуларында *таш – жигитликни, ётгюрлюкню, тёзюмлюкню* белгисиди, Мокъаланы Магометни назмуларында *уа – акъылманды, билгичди* («Айт манга, *таш*, недеди мени терслигим?»). Терекни сыйлы кёрюп, аны кючюне ийнанып, адамла тилеклерин айтып, дууаларын эшитдирип, кёпле суратлагъандыла. Малкыар поэтлени чыгъармаларында ол тереге окъуна айланганды (Гуртуланы С. «Тёрт алма терек», Кыудайланы М. «Нартланы тереклери»). Дунияны башха халкъларындача, малкыарлыланы бла кыарачайлыланы жан салыу терелеринде сыйлы терекле энчи жерни аладыла. Ала миллет адет-терелени ёзеге болгъан затладыла. Малкыарда, сёз ючюн, Раубазы, Жангыз терек неда Кыарачайда – Джашау тереге, Джангыз терек.

Кёп жылланы ичинде поэзияны жаратылыу эм ёсюу терелеринде кыарачай-малкыар поэтлени кеслерини кенг бутакълы суратлау системалары кыуралгъанды. Халкъ чыгъармачылыкъда сакъланган, тарых эм жигитлик жырлагъа, таурухлагъа, нарт таурухлагъа, жомакълагъа кирген суратлау белгиле поэзиягъа артда келген жангы тёлюлени чыгъармачылыкъларында кеслерини жерлерин тапхандыла. «Тау», «таш», «терек» дегенча табийгъат бла байламлы белгиле малкыар поэзияда эркин хайырланыладыла. Гуртуланы Салихни «Тёрт алма терек» деген чыгъармасы мамыр жашауну уруш юзген ачылыгыны юсюнденди.

«Терек бахча болур мында,

Буз туюмесе, ёсерле да.

Салим татыр алмасындан,

Биргесине – нёгери да...

Жашым – Салим бла бирге

Кюч алсын, кюч алсын терек!» [Гуртуев 1978: 81-82] –

поэманы баш жигити Солтанмек, биринчи сабийине атап, терек орната туруп, уруш жетип келгенин сезмей эди. Авторну философия оюму, кёз кырамы, ниети лирика жигитни сёзлеринде толу ачыкъланадыла.

Табийгъатны шарты – *терек* – жашау илишанча берилиу бла чекленмейди. Ол жашауну жүрюшюню тохтамазлыгъын, аны ёмюрлюгюн ачыкылагъан белгиди. Салихни поэмасыны жигити Солтанмекни сабийлерине аталып орнатылгъан терекле жашауну бла аланы къадарларыны кюзгюсюча ангылашынадыла: төрт алма терек – сабийлени санына кёре – жашауну ёлюмсюзлюгюн кёргюзте, уруш кюйдюрген жерде ёседиле.

Авторну суратлау шартларыны бири – *сары атлы* – төречини неда жакъчыны сыфатында келеди. Кеси да, чыгъарманы муратына кёре, тюзлюкню, халаллыкъны, таза ниетни юлгюсюдю.

Мен – бир мингни келечиси,

Ол а – саппа-сау дунияны,

Жерими кюню, кечеси

Бет тюрсюнюдюле аны [Гуртуев 1978: 79].

«(Быллай) сёзлени («сары атлы» дегенча сыфат – У.Ф.) тинтгенде, аны ич тюрсюнлери, тилден тышында лексика магъанадан эсе, миллет маданият энчиликлерин толуга ачыкылайдыла. Миллетни оюм этиуюн, дуниягъа къарамын ачыкылагъанда, аны тилинде жүрюген «акъыл дуниясын» къуаргъа тюшеди. Былда миллетни философия оюмларыны энчиликлери эсге алыныргъа керекдиле. Ол заманда тилде миллетни кесини «философия излемлери» къалай ачыкыланганын толуга кёрюрге боллукъду» [Бижева, Улаков 2011: 261-262]. Къарачай-малкъар тил маданиятта жүрюген эм анда орналгъан, сёз ючюн, *жаралы таш* дегенча [Узденова 2009] бир къауум сёз тутушланы юслеринден алай айтыргъа боллукъду.

...*Сары атлы* кёрюнгенде, жер уянып, айбат болуп башлайды, къаяла, ауушла араларында жаяу жолчукъла жарыйдыла. Поэмада тюрлю-тюрлю жашау болумла турушунлай суратланадыла, табийгъатны ариулугъун суйген, багъалагъан адамны сыфаты да кёргюзтюлюнеди.

Табийгъат жаланда адамны къуандыргъаны бла чекленип къалмайды: ол кёп тюрлю сезимлени тамырландырады, сууукъ толкъун ургъан кибик, адамны жарсытхан да этеди. Поэмада уруш табийгъатны улугъаныча эшитиледи:

О, жыйырма бла экинчи июнь...

Танг белги тау башларында уюду.

Къарангы къанатларын жерге ийди,

Уку да ашыгъып кирди уягъа [Гуртуев 1978: 86].

Назмуну биринчи тизгинлери окъуна жамауатха уллу къыйынлыкъ келе тургъанына сагъайтадыла. Поэма башха малкъар поэтлини чыгъармаларындан энчиди: сюжет ызыны кенглиги бла окъуучулары, адабиятны тинтген алимлени сагъышландырырчады. Жанр жаны бла алып айтханда, «Төрт алма терек» лирико-философия чыгъармады. Поэтни лирика жигити келир кюнле ючюн, сабийле тынч ёсюп жашар ючюн, къарлы тау башлары ташлары сакъланып, алма терекле чагъып туруп ючюн, жанын аямады. Ала бары да ёмюрлюкню эм жашауну белгилеридиле. Поэманы къуралууна жырла («Салимни алма терегини жыры», «Салихни алма терегини жыры» эм д.б.), ырысла («Къурманкъыз юйге чабаргъа суйдю, аякъларын алалмады», «хар зат кеси жеринде туйюл эди»), кюч берип, чыгъарманы жүрюшюн тири этедиле.

«Алма терек» деген сыфат башха жазыучуланы чыгъармаларында да тынгылы белгиледен бириди. Сёз ючюн, Зумакулланы Танзиляны «Алма терегинде» акъ чагъып, кёгет этген тереклени ичинде саргъалгъан терекни кёрюп, поэт аны жангыдан чагъаргъа умутланып, аякъ тиреп кюрешгенини юсюнден хапарлайды, ызы бла терекни аугъаны, жанып, жылыу бергени ачыкъланады (...Ахыр жылыуун да бизге бере, / Кюйюп, суууп кьошулады кюлге, / Манга тюшсе эди алай ёлорге!). Анга кёре, Бабаланы Ибрахимни «Терекни юсюнден балладасында» терек, адамланы кьюуандырыр ючюн, жел бла кьазауат этеди. Алай бла мамырлыкъ бла игилик, бир сыфатха жыйышдырылып ачыкъланадыла. Анга ушаш, адам дегенинг мамырлыкъны кьоруулап, игиликге итинирге борчлуду, деген оюмну белгилейди поэт. Созайланы Ахматны «Терек ауду» деген назмусунда белги – «Кёп кьанатлы уясыз кьалды – терек аугъанды».

«Хар инсанны ташы, жулдузу болгъаныча, поэтлени, жазыучуланы кьадар тереклери бла бирге чыгъармачылыкъ тереклери да боладыла. Ол чыгъармачылыкъ терек, ёсе, кенгере келип, сора айныууна бла ёсююне чек салып, андан ары бармай, тохтап да кьалады. Не айтыр кереклиси барды: поэтни фикирине бла оюм, жүрек тазалыгъына, кьайгырыууна кёре болады тереги да, – тереги кёкге, жулдузгъа итингени тохтамаз ючюн, поэт чыгъармачылыкъ рухийин бла жамауатны аллында жууаплылыгъын унутургъа керек туююдю» [Толгуров 2001: 22], – деп жазады Толгъурланы Зейтун.

Гуртуланы Салих поэма жанргъа усталыгъы болгъан поэтледен бириди. Аны поэмаларында баш жерни урушну темасы алады. Совет Союзну Жигити Байсолтанланы Алимге жораланган поэма ёлгенлеге, кеслерини жанларын мамыр жашау ючюн жойгъан битеу уланлагъа да аталгъан чыгъармады дерге боллукъду.

Поэманы кьуралыуу да жангыды, аны сахна чыгъармагъа ушатхан илишанларына эс бурурчады:

- *Сен кимсе, Алим?*
- *Анамы тынчлыгъы.*
- *Сен кимсе, Алим?*
- *Къызны кёл тансыгъы.*
- *Сен кимсе, Алим?*
- *Сабийни кюллюгю.*
- *Сен кимсе, Алим?*
- *Жерни эркинлиги* [Гуртуев 2013: 517].

Ол фикирге аны «Чечен уруш» деген чыгъармасы да шагъатлыкъ этеди.

Поэма жашау кертиликни кёргюзтеди. Халкыгъа уруш сынатхан кыйынлыкъланы суратлай, низамсызлыкъ уллу ачыуну сылтауу болгъанын ачыкълайды. Чыгъарманы магъанасы бушуулу, тили шатык, суратлау кючу тынгылы, кьуралыу жиби тизгинлиди.

Гуртуланы Салих жашауну толу суратлагъан поэтди. Ол кесини чыгъармаларында бушуу болумлагъа аслам эс бурады. «Гуртуланы Салихге «уруш» деген сёзну магъанасы энчиди, – деп белгилейди жазыучу Хачим Кауфов. – Ол огъурсуз сёз бла аны атасына тансыкылыгъы байламлыды. Жигит

чечен халкъгъа уруш келтирген къыйынлыкъланы да поэт уллу ачунуча кӛргюзтгенди».

Малкъар миллет уруш чекдирген зарауатлыкъдан тышында кӛчгюнчюлюк азабын да сынагъанды. Аны юсюнден тарыхчыла [Сабанчиев 2004; Тетуев А. 2020] да жаза келгендиле. Бу тема бла байламлы къарачай-малкъар тилни тинтген алимлени илму ишлеринде да талай магъаналы шарт эсленеди, сӛз ючюн, сюргюннге жораланган халкъ жырланы тил байлыкълары [Кетенчиев и др. 2020]. Гуртуланы Салих да кӛчгюнчюлюкге энчи эс бургъанды – аны ачыуун кеси сынагъанды жерлешлери бла бирге. Салихни кӛчгюнчюлюкню юсюнден поэзиясы къара кийген чыгъармачылыкъды, жүрегин инжилтген сагъышды. Ол жалгъан дау аны халкъына къара тамгъа тюшюрген къайгъырыудан толуду. Халкъыны туугъан жеринден айырылгъаны, сюргюнню ёлчемсиз къыйынлыгъы аны чыгъармачылыгъында уруш тема бла бир сатырдады. Ол затла уа фахмулу поэтни поэзиясына мудах ён бергенлей турадыла. 80–90-чы жыллада сюргюнню юсюнден керти сӛз айтыргъа онг табылгъанда, поэт кесини жүрекке сыйынмай тургъан сагъышларын, таркъаймагъан жарсыуун тынгылы кӛргюзтеди.

8-чи Март, къайгъылы туююл халкъ,

Урушчула бузгъан эдиле аны.

Ийнекле да отлай эдиле бир сакъ,

Тынчайтмай эди заман да аланы.

1944 жыл. 8-чи Март [Гуртуев 1988: 219]

Таула солуйдула, тылпыулары – булут.

Тарыкъмай кӛтюрөдиле къарны, бузну.

Онюч жылны къурулай тургъан баула

Жилуубузну этгендиле барыбызны

Ётюрюк хапар, оспар акъыл... [Гуртуев 1988: 221].

Бу назму тизгинле жазыучуну «Келген жолум» (1988) деген китабындандыла. «Поэтни бу китабы... чыгъармачылыкъ ишини ёзегиди, – деп жазады белгили алим, филология илмуланы доктору Башиланы Светлана, – халкъыбыз сынагъан къыйынлыкъланы теренден суратлагъан чыгъармаладыла. Нек дегенде, бу китаптагъы назмула бир бирлери бла алай байламлыдыла – оюм, ниет жаны бла айтханда – алагъа энчи чыгъармаладыла дерге болмайса. Китапны аты да анга шагъатлыкъ этип турады: лирика жигит кесини ёз жолун башха – тынч, ташсыз, айланчсыз – жолгъа алышмайды, сатмайды, кесини бийик муратына кертичилей къалады» [Башиева 1988: 5]. Китапны бӛлюмлери («Сынау», «Нӛгерле ышыгъында», «Кӛк бла жер», «Тансыкъ тюшлерим») бир бирлери бла байламлыкъда, къыйынлыкъланы толу да, тынгылы да ачыкълайдыла.

«Сынау» деген назму къауумну магъанасы теренди. Игиликни бла аманлыкъны, терсликни бла тюзлюкню юсюнден поэтни сагъышды:

Байлыкъгъа терилмедим, сукъланмадым;

Ырахат келсе, болады жаз кюнюм,

Мюлк – ол ёмюрлюк болуп да къалмайды,

Ёмюрлюкдю ата жерими кюлю.

Байлыкъгъа терилмедим, сукъланмадым... [Гуртуев 1988: 52].

Уллу дунияны ачыулары, жарсыулары тынгысыз жүрекни сагъайтадыла. Аны назмулары («Японияда ёксюзлеге», «Америкада юйсюзлеге» эм д. б.) адам жүрекни титиретедиле.

Поэтни лирикасында жылдан-жылгъа чыгъармадан чыгъармагъа суратлау сёзю, фахмусу кючлене барады. Аны жүрек тынгысызлыгъы ана тилини сакъланыуу бла байламлыды. «Ана тилинг – бетинги белгисиди, эсинги да» неда *«Тили этеди гитче халкъны уллу»*, – деп чертеди Салих. Ол затла поэтни терен философия оюмун ачыкълайдыла.

Поэтге къадары ичирген суу кёп тюрлюдю... алай анга жашау тежеген сынауладан ётерге кюч-къарыу анасыны суюмеклиги бла бериледи. Салихни поэзиясында анасына жораланнган тизгинледен энчи жылыу урады.

...Анам, кёзлеринге къарайма сени

Келир кюнлерими кёре алада,

Ёсдюм, не кюнюнде да ала суююп

Къарамагъан кюнню кёрмедим анда.

Анам [Гуртуев 1988: 94].

Поэтни чыгъармачылыкъ ишинде жанр формаланы тюрлю-тюрлюлерине тюберге боллукъду. Поэзиясында элегиялагъа, сонетлеге тынгылы эс бурулады. «Бизни поэзиябызда жашау, сезим кюрешни теренлигин сонетни кючю бла ачыкъларгъа Салих биринчи атлам этгенди. Алай атлам, биринчи болса да, жетишимлиди. Поэтни сонет минчакъларыны темасы суюмекликди. Адамны жүрек жарсыуун, тюрлю-тюрлю сезимлерин ачыкълауда биринчи малкъар сонетле, биринчи сынауча къалмай, малкъар поэзияны лирика мадарларын айнытырыкълары баямды» [Толгуров 2018: 8], – деп чертеди Толгъурланы З.

Алай болса да, эм алгъа Гуртуланы Салихни поэзиясы кертилиги бла, магъана энчилиги бла окъуучуну эсин кесине бийлейди. Жашау жолну къыланчларында, дунияны тюрлениулеринде жаланда жангыз ийнаныуу, таянчагъы Адам улу болгъанлай къалады. «Бет ырысны алты къагъыты» деген поэмада Салих ахшылыкъ эте билиуню ниет ырысхыгъа санайды, не тюрлю жашау болумлада да адам адамлыгъын сакъларгъа керекди деп юйретеди.

Фикир, оюм жаны бла алып къарасакъ, ол поэма «жангы чыгъармача окъулады, жашауну къууатын, намысны бийиклигин, инсанны жүрек халаллыгъын кёргюзтюрге итинеди» [Узденова 2009: 55].

Поэманы хар бир бёлюмю авторну кесини кёз къарамын, сезимлерин, ангыламын – «Бет», «Намыс» деген фикирлени кенг, терен кёргюзтеди. Алтынчы къагъытны магъанасы («Бетни къайгъырыуу») адамлыкъны битеу белгилерин жыяды. Хар къагъыт биреуге багъышланады. Поэманы баш оюму – адамны жер юсюнде жумушу, аны къадары ючюн къайгъырыууду, ол кимге да борчду демекликди.

«...Дуния бюгюнлюкде да тынч туююлду. Огъурлулукъну бла огъурсузлукъну орталарында къазауат къызгъанлай турады. Ала эки дуниядыла. Огъурлулукъ, айхайда, хар заманда болуучусуча, кесини къанатларын кереди, аны къушу учуп айланады. Алай аны жараларындан акъгъан къан жерибизни ариу бетин чечек таплы этеди... – быллай фикир сёзле

бла башланады Гуртуланы Салихни «Мудах кёк» деген поэмасыны тогъузунчу башы. – Кюрешни иши къоранчсыз болмайды. Алай дуня төресин артха бурургъа амал жокъду. Ол төре – огъурлулукъну хорламлы жолуду» [Гуртуев 2013: 539-540].

Поэма асламысында монологча жазылганды. Урушну юсюнден эсгериулеча къуралып, миллионла бла жоюлгъанлагъа жораланнганды.

Тарых шартланы хайырланып, жашауну терен ачыкъларгъа итиниую Салихни энчиликлеринден бириди. Урушха къатышып, жигитлик этген миллетге 1944 жылда терс дау тыйрелгенини юсюнден Салих тынгылы хапар айтханы да анга шагъатды.

Аны бла бирге Ата журтуна, халкъына сыймеклик поэтге таукеллик, кюч, ёхтемлик да береди, игиликге ийнаныуун суутмай:

*Кёпле махтагъандыла сени, Малкъар!
Орамларынг тардыла, кёлюнг а – кенг.
Тауларынгда тюрленмей турады къар, –
Ниетингча, ол да тауларынга тенг.*

*Жолларынг эркин болуп, кёлюнг а – тар
Болур кибик жашадын онюч жылны.
Алданмадын къысха акъылгъа, Малкъар,
От жагъангда къурумагъанды жылыу... [Гуртуев 1988: 223].*

«Къадар поэтни дунияны кёп узакъ жерлерине элтгенди (Тбилисини кёгюню чууакълыгъын кёргенди, Польшада Зелена Гураны хауасын тогъугъанды), алай къайда да ол, булутланы аны туугъан жерине баргъанларына къарап, ата юйюню жылыуун сезип тургъанды» [Узденова 2010: 565].

*Тбилисини кёгю бек
Ариу кёрюнеди манга,
Басхандагъы назы терек
Кёклюгюн бергенча анга.*

*Уллу жулдуздан толу
Тбилисини кечеси,
Кесине кёреди таулу
Халкъымы бир келечисин.*

*Жарыкъдыла ол жулдузла,
Гюржюлюню кёзлерича.
Кёкге къарай, жол тауусхан
Тауланы кезлеулери.
Тбилисини кёгю [Гуртуев 1998: 422-423]
Бу тёшле таныдыла мени, ёрле,
Атлашы да тюрленмеди назмуму:
Минги тауну нарат тийресин кёрген –
Алайы сунуп къоярыкъды муну.*

*Къарт булутланы кьой сюрюулени баугъа
Тыйгъан кибик, къалынды огъарысы.
Минги тау тийресине тансыкъ болгъан –
Былайны назыларына къарасын.
Зелена Гура [Гуртуев 1998: 432]*

Заманны барыуу, тарыхны атламы жандауурсуздула. Поэтни сынамлы фахму сырында – 1944-1956 жылланы кыйынлыгъы, къазауатда ёлгенлеге кюйю. Кёз аллында уа – башха ачыула:

*Заман, боран бюкген тереклей бола,
Бермейди кырдыкны жашил татыуун.
Ол барлыкъдан эсе, бюгюнча, былай,
Тамбла миллетим къайры атылыр? [Гуртуев 1988: 381].*

Салихни поэзиясыны баш илишанлары – дунягъа сыймеклик, хурмет этиу, жашау сынаулагъа оюмлу къарау, малкъар поэзияда анга дери журютюлмеген суратлау амалланы уста хайырланыу, назму сёзюн кесгин, шарт айтыу толусунлай 2017-2018 жыллада «Эльбрус» китап басмада чыкыгъан бештомлукъда да [Гуртуев 2017-2018] ачыкъланадыла. Поэт андан сора да кёп ахшы умутлагъа кёл сала эди, алай, жарсыугъа, 2020 жылда ол дуниясын алыпханды.

Гуртуланы Салихни поэзиясын саулай алып айтсакъ, Тёппеланы Алимни оюмуна сыйынады: Гурту улуну битеу чыгъармачылыгъына «Инсан лирика» деген, не заман дунияладан бери да уллу жамауат-тарых магъанасы бола келген деменгили адабият агъымны толкъунларында къараргъа тийишлиди. Гуртуланы Салих дуниядан терен ангылауу болгъан, энчи кёз къарамын назму кепге сыйындыргъан, хар сёзюню магъана кыйматын шарт суратлай билген жазыучуду. Ол малкъар поэзияны от жагъасын кесини назмулары бла, фахмулу кёчюрмелери бла байыкъдыргъан, ёз къарамын поэзияны тилинде белгилеген, адабият дунияны кенг да, жарыкъ да эте билген поэтди. Аны поэзиясы малкъар адабиятта угъай, саулай Шимал Кавказ литературада сыйлы жер алгъанды.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

Башиева 1988 – *Башиева С.К.* Крепость доброты [на балк. яз.: Халаллыкъны бекди къаласы] // Гуртуев С.С. Моя дорога [на балк: Келген жолум]. – Нальчик: Эльбрус, 1988. – С. 5-10.

Бижева, Улаков 2011 – *Бижева З.Х., Улаков М.З.* Лингвокультурологический аспект модернизации этносоциального пространства Северного Кавказа // Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН. – 2011. – № 6 (44). – С. 259-263.

Гуртуев 1974 – *Гуртуев С.С.* Полдень [на балк.: Кюн ортасы]. – Нальчик: Эльбрус, 1974. – 128 с.

Гуртуев 1978 – *Гуртуев С.С.* Четыре яблони [на балк.: Терт алма терек] // Гуртуланы С.С. Четыре яблони [на балк.: Терт алма терек]. – Нальчик: Эльбрус, 1978. – 79-97 с.

Гуртуев 1988 – *Гуртуев С.С.* Моя дорога [на балк.: Келген жолум]. – Нальчик: Эльбрус, 1988. – 280 с.

Гуртуев 1998 – *Гуртуев С.С.* Чаша бытия [на балк: Ичген сууум]. – Нальчик: Эльбрус, 1998. – 568 с.

Гуртуев 2013 – *Гуртуев С.С.* Избранное: в 2 т. [на балк.: Сайламала: эки томлукъ]. – Нальчик: Эльбрус, 2013. – Т. 1. – 576 с.

Гуртуев 2017-2018 – *Гуртуев С.С.* Сочинения: в 5 т. [на балк.]. – Нальчик: Эльбрус, 2017-2018.

Кетенчиев и др. 2020 – *Кетенчиев М.Б., Додуева А.Т., Мизиев А.М.* Особенности вербализации депортации 1943-1957 гг. в карачаево-балкарской народной лирике // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. – 2020. – № 1. – С. 112-119.

Кулиева 2003 – *Кулиева Ж.К.* Гуртуев Салих Султанбекович // Писатели Кабардино-Балкарии. XIX – конец 80-х гг. XX в. Биобиблиографический словарь / под ред. Р.Х. Хашхожевой. – Нальчик: Эль-Фа, 2003. – С. 157-159.

Сабанчиев 2004 – *Сабанчиев Х.-М.А.* Сосланы навечно: депортация и реабилитация балкарского народа. – Нальчик: Эльбрус, 2004. – 160 с.

Тетуев 2020 – *Тетуев А.И.* Депортация балкарского народа в исторической памяти // Вестник Академии наук Чеченской Республики. – 2020. – № 1 (48). – С. 87-96.

Толгуров 2001 – *Толгуров З.Х.* Дерево поэзии Ахмата [на балк.: Ахматны поэзия тереги] // Минги-Тау. – 2001. – № 2. – С. 5-22.

Толгуров 2008 – *Толгуров З.Х.* Гуртуев Салих. Его поэзия [на балк.: Аны поэзиясы] // Минги-Тау. – 2008. – № 3. – С. 2-14.

Толгуров 2018 – *Толгуров З.Х.* Поэзия Салиха Гуртуева [на балк. яз.: Гуртуланы Салихны поэзиясы] // Минги тау. – 2018. – № 3. – С. 2-13.

Узденова 2009 – *Узденова Ф.Т.* Современная балкарская поэма // Вопросы кавказской филологии. – 2009. – № 6. – С. 54-69.

Узденова 2010 – *Узденова Ф.Т.* Салих Гуртуев // Очерки истории балкарской литературы / под ред. З.Х. Толгурова. – Нальчик: Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г., – 2010. – С. 560-568.

Узденова 2017 – *Узденова Ф.Т.* К семантической декодировке конструкта жаралы таш («раненый камень») // Вестник Института гуманитарных исследований Правительства Кабардино-Балкарской Республики и Кабардино-Балкарского Научного центра Российской академии наук. – 2017. – № 2 (33). – С. 116-120.

REFERENCES

BASHIEVA S.K. *Khalallyk"ny bekdi k"alasy* [Fortress of kindness]. IN: Gurtuev S.S. *Kelgen zholum* [My way]. – Nalchik: El'brus, 1988. – P. 5-10. (In Balkar)

BIZHEVA Z.Kh., ULAKOV M.Z. *Lingvokul'turologicheskii aspekt modernizatsii etnosotsial'nogo prostranstva Severnogo Kavkaza* [Linguocultural aspect of modernization of the ethnosocial space of the North Caucasus]. IN: *Izvestiya Kabardino-Balkarskogo nauchnogo tsentra RAN*. – 2011. – No. 6 (44). – P. 259-263. (In Russian)

GURTUEV S.S. *Ichgen suuum* [Chalice of being]. – Nalchik: El'brus, 1998. – 568 p. (In Balkar)

GURTUEV S.S. *Kelgen zholum* [My way]. – Nalchik: El'brus, 1988. – 280 p. (In Balkar)

GURTUEV S.S. *Kyun ortasy* [Noon]. – Nalchik: El'brus, 1974. – 128 p. (In Balkar)

GURTUEV S.S. *Sailamala: eki tomluk* [Favorites: in 2 volumes]. – Nalchik: El'brus, 2013. – Vol. 1. – 576 p. (In Balkar)

GURTUEV S.S. *Tert alma terek* [Four apple trees]. IN: GURTULANY S.S. *Tert alma terek* [Four apple trees]. – Nalchik: El'brus, 1978. – P. 79-97. (In Balkar)

GURTUYEV S.S. *Chyg"armalaryny beshtomlug"u* [Works: in 5 volumes]. – Nalchik: El'brus, 2017-2018. (In Balkar)

KETENCHIEV M.B., Dodueva A.T., Miziev A.M. *Osobennosti verbalizatsii deportatsii 1943-1957 gg. v karachaevo-balkarskoi narodnoi lirike* [Features of the verbalization of the deportation of 1943-1957 in Karachay-Balkar folk lyrics]. IN: *Aktual'nye problemy filologii i pedagogicheskoi lingvistiki*. – 2020. – No. 1. – P. 112-119. (In Russian)

KULIEVA Zh.K. *Gurtuev Salikh Sultanbekovich* [Gurtuev Salikh Sultanbekovich]. IN: *Pisateli Kabardino-Balkarii. XIX – konets 80-kh gg. XX v. Biobibliograficheskii slovar' / pod red.*

R.Kh. Khashkhozhevoi. [Writers of Kabardino-Balkaria (XIX – the end of the 80s of the XX century). Ed. by R.Kh. Khashkhozheva]. – Nalchik: El'-Fa, 2003. – P. 157-159. (In Russian)

SABANCHIEV Kh.-M.A. *Soslany navechno: deportatsiya i reabilitatsiya balkarskogo naroda* [Exiled forever: deportation and rehabilitation of the Balkar people]. – Nalchik: El'brus, 2004. – 160 p. (In Russian)

TETUEV A.I. *Deportatsiya balkarskogo naroda v istoricheskoi pamyati* [Deportation of Balkar people in historical memory]. IN: *Vestnik akademii nauk Chechenskoi Respubliki*. – 2020. – No. 1 (48). – P. 87-96. (In Russian)

TOLGUROV Z.Kh. *Akhmatny poeziya teregi* [Akhmat's Poetry tree]. IN: *Mingi-Tau*. – 2001. – No. 2. – P. 5-22. (In Balkar)

TOLGUROV Z.Kh. *Gurtuev Salikh. Any poeziyasy* [Gurtuev Salikh. His poetry]. IN: *Mingi-Tau*. – 2008. – No. 3. – P. 2-14. (In Balkar)

TOLGUROV Z.Kh. *Gurtulany Salikhni poeziyasy* [Salikh Gurtuev's Poetry]. IN: *Mingi Tau*. – 2018. – No. 3. – P. 2-13. (In Balkar)

UZDENOVA F.T. *K semanticheskoi dekodirovke konstrukta zharaly tash («raneniyi kamen'»)* [Semantic decoding of the zharali tash ("wounded stone") construct]. IN: *Vestnik Instituta gumanitarnykh issledovaniy Pravitel'stva Kabardino-Balkarskoi Respubliki i Kabardino-Balkarskogo Nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk*. – 2017. – No (33). – P. 116-120. (In Russian)

UZDENOVA F.T. *Salikh Gurtuev* [Salikh Gurtuev]. IN: *Ocherki istorii balkarskoi literatury / pod red. Z.Kh. Tolgurova* [Essays on the history of Balkarian literature. Ed. by Z.Kh. Tolgurov]. – Nalchik: Respublikanskii poligrafkombinat im. Revolyutsii 1905 g., – 2010. – P. 560-568. (In Russian)

UZDENOVA F.T. *Sovremennaya balkarskaya poema* [Contemporary Balkar poem]. IN: *Voprosy kavkazskoi filologii*. – 2009. – No. 6. – P. 54-69. (In Russian)